

דין אחריו

יסוד הדין

בגמרא בבא בתרא (קכט ע"ב, וכן קלג ע"א) מובאת הברייתא הבאה:

נכסי לך, ואחריו יירש פלוני, ואחרי אחריו יירש פלוני – מת ראשון קנה שני, מת שני נכסי שלישי, ואם מת שני בחיי ראשון – יחזרו נכסים ליורשי ראשון.

מדובר במקרה הבא: אדם שנותן מתנה לחברו¹ ואומר לו "נכסי לך ואחריו לפלוני". כלומר, הנותן רוצה שהמתנה לא תעבור ליורשיו של הראשון, אלא שמי שיירש את הראשון הוא אדם שני, שבו יבחר הנותן. הבעיה בדין זה היא שלא ברור מכוח מה יכול הנותן להחליט למי יעברו הנכסים לאחר מותו של הראשון, הרי לכאורה זו מתנה מוחלטת לראשון, וכיצד ייתכן שעדיין נשאר לנותן כוח להחליט למי ילכו הנכסים לאחר מיתת המקבל?

באופן עקרוני אפשר להעלות שלושה כיוונים שונים, על פי סוגי מתנות שאותם אנחנו מכירים ממקומות שונים, וכך להסביר את האופן שבו פועל דין אחריו. כאשר נעבור לדון בשיטות השונות בסוגיה, נראה אלו מהכיוונים עולים לפי כל אחת מהשיטות. שלוש האפשרויות הן כדלהלן:

א. מדובר על מתנה בתנאי. כלומר, השני אינו מקבל את המתנה מכוחו של הנותן אלא מכוחו של הראשון. הנותן התנה שהראשון זוכה בנכסים רק בתנאי שלאחר מותו הם יעברו לשני. אם הם לא יעברו לשני יתברר למפרע שגם הראשון לא קנה את הנכסים.

ב. מדובר על מתנה לזמן. כלומר, אדם שהוא בעלים על חפץ מסוים, אינו רק בעלים על החפץ עצמו, אלא הוא בעלים על החפץ לזמן מעכשיו ולנצח. אם אנחנו מגדירים זאת כך אפשר להבין שאדם יכול לחלק את זמן הבעלות ולומר: נכסי לראשון עד זמן מיתתו, ובזמן שלאחר מיתתו עברו הנכסים לבעלות השני.

¹ בשלב זה של הדיון הנחת המוצא היא שמדובר על מתנת בריא לכל דבר ועניין.

ג. הראשון קונה את הפירות בלבד. כלומר, יש לחלק בין קניין פירות לקניין הגוף, כוונתו של הנותן היא שהראשון יזכה רק בפירות ואילו השני יזכה בגוף. אפשר לומר שהשני קונה את הגוף משעת ההקנאה, ואפשר לומר שבשלב ראשון הגוף נשאר שייך לנותן ורק לאחר מותו הוא מקנה את הגוף למקבל.

מחלוקת רבי ורשב"ג

בברייתא נחלקו התנאים מה הדין כאשר בא הראשון ומכר חלק מהנכסים:

דתניא: נכסי לך ואחרריך לפלוני, וירד ראשון ומכר ואכל – השני מוציא מיד הלקוחות,

דברי רבי; רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין לשני אלא מה ששייר ראשון (קל"ז ע"א).²

לפי דעת רבי, כאשר בא הראשון ומוכר חלק מהנכסים, השני מוציא מלקוחותיו של הראשון את כל מה שמכר הראשון. לפי דעת רשב"ג יכול הראשון למכור, ומכירתו תהיה מכירה, לשני אין אלא מה ששיר ראשון.³ פשוט שלדעת רשב"ג גוף הנכסים קנוי לראשון: רק הבעלים על גוף החפץ יכול למכור אותו ולהעבירו לבעלות אחרת. לפי דעת רבי סביר מאוד לומר שגוף הנכסים אינו קנוי לראשון אלא רק הפירות, כיוון שכך מובן מדוע מכירתו אינה מכירה. כמו כן אפשרי בהחלט לפי דעת רבי להבין שמדובר על מתנה בתנאי. כאשר הראשון מוכר מכירתו אינה מכירה, והשני מוציא מיד הלקוחות, כיוון שמתברר שהראשון מעולם לא היה בעלים.⁴ רבי יוחנן (שם) פסק שהלכה כרשב"ג.

מחלוקת רבה ורב הונא

בגמרא הובא המקרה הבא:

דהווא דאמר להו: נכסי לסבתא ובתרה לירתאי, הויא ליה ברתא דהוה נסיבא, שכיבא

בחיי בעלה ובחיי סבתא, בתר דשכיבא סבתא אתא בעל קא תבע; אמר רב הונא:

² וכן מובא בסוטה כא ע"ב ובכתובות צה ע"ב.

³ אמנם בגמרא שם אומר אביי: "איזהו רשע ערום? זה המשיא עצה למכור בנכסים כרבן שמעון בן גמליאל". הסמ"ע (ח"מ רמח, יא) כתב שרק המשיא עצה למכור נקרא רשע, אך למקבל עצמו ישנה רשות למכור והוא אינו נקרא רשע; אמנם אסור לו למכור אבל כיוון שעושה להנאתו אינו נקרא רשע. העיר שושן (שם) חולק וסובר שגם המוכר עצמו נקרא רשע. מכל מקום דעת רשב"ג היא שכאשר הראשון מוכר מכירתו מכירה.

⁴ אמנם קשה לפי הסבר זה מדוע השני זוכה, הרי כיוון שהראשון מעולם לא זכה צריכים הנכסים לחזור ליורשי נותן. כשם שמובא בברייתא מת שני בחיי ראשון יחזרו הנכסים ליורשי ראשון, וצ"ע.

לירתי – ואפי' לירתי ירתי, ורב ענן אמר: לירתי – ולא לירתי ירתי. שלחו מתם: הלכתא כוותיה דרב ענן ולא מטעמיה, הלכת' כוותיה דרב ענן – דבעל לא ירית, ולא מטעמיה – דאילו רב ענן סבר: אף על גב דהוה לי' ברא לברתיה לא ירית, ולא היא, דאילו הוה ליה ברא לברתיה ודאי ירית, ובעל היינו טעמא דלא ירית, משום דהוה ליה ראוי, ואין הבעל נוטל בראוי כבמוחזק. מכלל דרב הונא סבר: בעל נוטל בראוי כבמוחזק! א"ר אלעזר, דבר זה נפתח בגדולים ונסתיים בקטנים: כל האומר אחרִיך, כאומר מעכשיו דמי. אמר רבה: מסתברא טעמא דבני מערבא, דאי קדים סבתא וזבנא – זבינה זביני (קכה ע"ב).

בגמרא מסופר על אדם שנתן את נכסיו לסבתו ואחריה ליורשיו.⁵ לאותו נותן הייתה בת, והיא מתה בחיי הסבתא, בא בעלה וטען שהוא צריך לרשת במקומה. רב הונא אמר שהבעל יורש, ורב ענן אמר שהבעל אינו יורש. הגמרא אומרת שלשיטת רב ענן גם אם היה לה בן ובת הם לא היו יורשים, כאשר מתה הבת בחיי הסבתא. להלכה (עיי"ש קכה ע"ב), אמנם הבעל אינו יורש כיוון שאינו נוטל בראוי, ואשתו מתה לפני שנפלה לפני הירושה, אבל יורשים אחרים שכן יורשים בראוי כן יירשו. ולכן אם היה לה בן או בת הם יורשים למרות שמתה הבת בחיי הסבתא.

הגמרא אומרת שסברתו של רב הונא היא, שכל האומר אחרִיך הרי הוא כמי שאומר מעכשיו. הנכסים קנויים לשני משעת הנתינה הראשונה, ולכן הבעל יורש גם אם מתה אשתו בחיי הסבתא. רבה אומר שההלכה היא שאם הסבתא קדמה ומכרה, המכירה תקיפה, כרשב"ג שנפסקה הלכה כמותו. לכאורה, פסיקתו של רבה סותרת את עמדת רב הונא, שהרי לפי רב הונא כל האומר אחרִיך כאומר מעכשיו דמי, והנכסים קנויים לשני משעה ראשונה, ולכן לא ייתכן שלראשון תהיה אפשרות למכור בנכסים כי הגוף מעולם לא היה קנוי לו. לכן בפשטות, כאשר הגמרא פסקה להלכה כרשב"ג נפסקה הלכה שלא כרב הונא, וכל האומר אחרִיך אינו כאומר מעכשיו. נקודה זו, כפי שנראה להלן, שנויה במחלוקת ראשונים הקשורה להבנת יסוד דין אחרִיך.

⁵ כך על פי אחת הגרסאות, בדין זה נעיין להלן. כמו כן נניח על פי דעה זו שהאומר נכסיי לך ואחרִיך ליורשיי הוא כמי שאומר נכסיי לך ואחרִיך לפלוני. כלומר, יורשיו של הנותן הם כאחרים שאינם קרוביו.

מחלוקת בעל המאור והרי"ף

הרי"ף פוסק כהבנה הפשוטה שהצענו לעיל:

א"ר אלעזר דבר זה נפתח בגדולים ונסתיים בקטנים כל האומר אחריו כאומר מעכשיו דאמי ולית הילכתא כוותיה ודייקינן מינה טעמא דאמר אחריו הוא דהוי ראוי הא אמר מעכשיו מוחזק הוי וירית לה בעל (נה ע"א באלפס).

לפי שיטת הרי"ף, דעת רב הונא לא נפסקה להלכה, והאומר אחריו אינו כאומר מעכשיו, לכן יורשי השני אינם יורשים כלל, וכדברי הברייתא שאם מת שני בחיי ראשון יחזרו הנכסים ליורשי ראשון.⁶ להלכה נפסק שכל האומר אחריו אינו כאומר מעכשיו ולכן יכול הראשון למכור בנכסים ומכירתו מכירה. אם הנותן יאמר בפירושו: "אחריו מעכשיו לפלוני", השני יקנה מעכשיו ומכירתו של הראשון אינה מכירה.

נסביר איך פועל המנגנון לפי שיטת הרי"ף: כיוון שהראשון יכול למכור, אנחנו מוכרחים להגיד שיש לו קניין הגוף. כמו כן הנתנה אינה בתנאי שכל הנכסים יעברו לשני, כיוון שכאשר הראשון מוכר מכירתו מכירה. אפשר להסביר שלפי הרי"ף יש כאן מתנה לזמן, וזו מתנה גמורה לפי הרי"ף, כך שמכירתו של הראשון תהיה מכירה.⁷ השני קונה לאחר מות הראשון כיוון שאנחנו תופסים בעלות כבעלות על זמן, ולכן אפשר לחלק את הזמן לכמה חלקים ולומר שהשני בעלים על הזמן שלאחר מיתת הראשון.⁸

⁶ הראשונים הקשו על מסקנה זו מכך שבני מערבא אומרים במפורש שהבעל לא יורש אבל שאר היורשים כן יורשים, לכן הסיקו בעל המאור וסיעתו שהאומר אחריו כאומר מעכשיו, וע"ש מה שהקשו עוד.

⁷ הרמ"א (ח"מ רמח, ג) הביא את דברי הטור שבנתנה לעשר שנים הראשון אינו יכול למכור. (אמנם יש לדייק כדברי הסמ"ע ס"ק יד שכתב שרק לאחר עשר השנים השני יוציא מידי הלקוחות, כי בתוך עשר השנים, הלקוחות נכנסים תחת המקבל הראשון ובפרק זמן זה הנכסים יישארו בבעלותם.)

ייתכן שמחלוקת זו קשורה למחלוקת הקצות והרא"ש (קצות רמא, ד) האם מתנה לזמן היא מתנה גמורה, הקצות טוען שזוהי מתנה גמורה, לפי הרא"ש לא יכולה להיות מתנה גמורה לזמן, אלא במקרה שהנתנה היא רק לזמן הגוף נשאר שייך לנותן. מכל מקום ברור ששיטת הקצות מהווה הבנה אפשרית בשיטת הרי"ף. כמו כן בס"ק ח כתב הקצות שגם דעת הרמב"ן היא שכאשר נותן לראשון לעשר שנים הראשון יכול למכור.

⁸ בשיעורי ר' שמואל על אתר הקשה על הבנה זו איך ייתכן שהשני קונה לאחר מיתתו של הנותן, הרי אין כאן את כוחו של הנותן שיקנה לו את המתנה, אך לפי מה שהסברנו לא קשה כלל שהרי כשם שאפשר לחלק את החפץ לכמה אנשים כך אפשר לחלק את הזמן לכמה אנשים, הנותן יכול לבצע חלוקה זו בעודו בחיים, למרות שהתוצאות שלה, כלומר זכיותו של השני תהיה רק לאחר זמן. אמנם מכוח בעיה זו שאין קניין לאחר מיתה הסביר הקצות (רמח, ד) שכל מתנת אחריו בבריא היא רק באומר אחריו מעכשיו. א"כ לפי הקצות במתנת בריא

אבל הטור (רמח) כותב שאם המתנה היא לעשר שנים הראשון אינו יכול למכור, ומצד שני הוא כן פוסק כשיטת הר"ף, שהאומר אחרִיך אינו כאומר מעכשיו.⁹ כיצד אם כן עוברת המתנה לשני לפי הבנת הטור? אפשר להסביר שיש כאן מתנה על תנאי באופן כזה שהנותן בעצם אומר נכסיי לך בתנאי שפלוני יירש את הנכסים שאתה לא תמכור, לפי הבנה זו יוצא שהשני מקבל את הנכסים מכוחו של הראשון ולא מכוחו של הנותן, לעומת זאת לפי הבנת הר"ף על פי הקצות¹⁰ השני מקבל את המתנה ישירות מידי הנותן. אפשרות נוספת שאפשר להציע היא, שהטור מחלק בין מתנה לעשר שנים לבין מתנה עד מותו של המקבל. מתנה עד מותו של המקבל היא מתנה גמורה, כיוון שקנויה למקבל לכל משך חייו, אלא שמי שיירש אותו זה לא יורשיו אלא האחרִיך, אין פה שום פגם בבעלות של המקבל עצמו. לעומת זאת במתנה לעשר שנים, ישנו פגם בעצם בעלותו של המקבל, כיוון שהנותן קובע שעוד בחייו של המקבל, החל מזמן מסוים הנכסים כבר לא יהיו שלו, משמעות הדבר היא שבעלותו אינה בעלות שלימה.

בעל המאור (נד ע"ב באלפס; וכן רבנו יונה והרשב"א קכה ע"ב) לעומת זאת פוסק את דברי רב הונא שכל האומר אחרִיך כאומר מעכשיו דמי. יחד עם זאת הוא פוסק את דברי רשב"ג שאם מכר הראשון מכירתו מכירה. כיוון שכך, הנכסים אינם נחשבים מוחזקים אצל השני, לכן אם מתה הבת בחיי הסבתא בעלה לא יירש את הנכסים (אפילו אמר בפירוש "אחרִיך מעכשיו"), אבל שאר יורשים כן יירשו.¹¹

שיטתו של בעל המאור צריכה ביאור – כיצד ייתכן שהשני זוכה מעכשיו ויחד עם זאת יכול הראשון למכור בנכסים ומכירתו תהיה מכירה. בעל המאור כותב בזו הלשון:

כשאמר ליה ואחרִיך לפלוני מוסף על ענין ראשון שהכל מעכשיו ולעולם אין לשני אלא מה ששייר ראשון בלבד.

הראשון לעולם אינו יכול למכור. במתנת שכיב מרע הקצות יודה שהקניין חל לאחר מיתה, וכמו שמפורש בדעת הר"ף שאין צורך לומר מעכשיו.

⁹ כך מפורש בדבריו וכן למדו הבית יוסף (אות ז), הרמב"ם (זכיה יב, יב) והרא"ש (ב"ב פ"ח, יב).
¹⁰ עיין הערה 8.

¹¹ זהו החידוש על פי בעל המאור שבדברי רב הונא לעומת הברייתא ששנינו לעיל שאמרה: אם מת שני בחיי ראשון יחזרו הנכסים ליורשי ראשון. הראשונים נחלקו מי הם היורשים שאכן יורשים לפי בני מערבא, רבינו יונה על אתר כותב שדווקא בן יירש אך שאר יורשים לא יירשו. הרשב"א כותב שגם שאר יורשים יירשו ואין לדייק שדווקא הבן יירש. לפי דעת רבה, גם רבינו יונה מסכים ששאר יורשים יירשו כיוון שלשיטת רבה על פי דעת רבינו יונה האומר אחרִיך כאומר מעכשיו.

ועדיין דבריו קשים, אם השני קונה מעכשיו כיצד הראשון יכול למכור? נראה שאנחנו מוכרחים לומר שיש כאן מכירה בתנאי באופן הבא: הנותן בעצם אומר נכסיי לשני מעכשיו ולאחר מותו של הראשון, בתנאי שהראשון לא ימכור את הנכסים, מה שהראשון ימכור לא יקנה לשני. באופן אחר אפשר לנסח שהראשון הוא זה שמקבל עכשיו את הנכסים ולכן הוא יכול למכור, לשני נאמר שהוא יזכה בנכסים רק לכשירד אליהם, אבל אז יתברר למפרע שהוא היה הבעלים כבר מעכשיו.

סיכום

בגמרא נפסק שהלכה כרשב"ג, ולכן כאשר אדם אומר נכסיי לך ואחריך לפלוני, אם מכר הראשון מכירתו מכירה.

א. שיטת הרי"ף וסיעתו, שכל האומר אחריך אינו כאומר מעכשיו, ולכן כאשר מת השני בחיי ראשון יחזרו הנכסים תמיד ליורשי ראשון. כאשר אומר אחריך מעכשיו לפלוני השני זוכה מיד, הנכסים נחשבים מוחזקים בידו, והראשון אינו יכול למכור כלל כיוון שאין לו קניין הגוף.

ב. שיטת בעל המאור וסיעתו היא שכל האומר אחריך כאומר מעכשיו דמי, אך יחד עם זאת יכול הראשון למכור בנכסים, ולכן הנכסים אינם נחשבים מוחזקים אלא ראויים. אבל אם יורשי השני הם כאלה שיורשים בראוי, הם יירשו את הנכסים ולא נאמר שיחזרו הנכסים ליורשי ראשון.

הסברנו שלפי הרי"ף כנראה שישנו מושג של מתנה לזמן. לפי בעל המאור נראה יותר הכיוון שמדובר על מתנה בתנאי, הנכסים שייכים לשני בתנאי שהראשון לא ימכור.

היקף הדין

ניסינו לברר את יסוד דין אחריך לפי השיטות השונות, ופסקנו שבמקרה הפשוט, כשהנותן נתן לראשון מתנת בריא והראשון מכר באופן רגיל, מכירתו מכירה והלקוחות גוברים על האחריך. כעת נעבור לדון במקרים שבהם הסיטואציה מורכבת יותר. המורכבות בחלק זה של הדיון יכולה לנבוע מסוג העברת הנכסים שמבצע המקבל הראשון, מאופיו של הלווקח או מאופיו של המקבל השני.

נתן המקבל הראשון במתנת שכיב מרע

עד כה עסקנו במקרה שהראשון מוכר את הנכסים או נותן אותם במתנת בריא.¹² מה יהיה הדין כאשר הוא נותן אותם במתנת שכיב מרע? בגמרא נאמר:

א"ר יוחנן: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל; ומודה, שאם נתנן במתנת שכיב מרע – לא עשה כלום. מאי טעמא? אמר אביי: מתנת שכיב מרע לא קנה אלא לאחר מיתה, וכבר קדמו אחרִיך
(קלז ע"א).

רבי יוחנן טוען שבמקרה זה האחרִיך קודם למתנת השכיב מרע. נימוקו הוא שמתנת שכיב מרע חלה רק לאחר מיתה ואחרִיך חל כבר קודם לכן.¹³ וכאן יש לשאול מתי חל האחרִיך כך שהוא קודם למתנת השכיב מרע. הרשב"ם על אתר כותב כך: "דמשעה דאין הראשון צריך לנכסים הללו זיכהו הנותן לזה השני אחריו מיד". כלומר, הבעלות של הראשון תלויה בכך שיש לו צורך בנכסים, כאשר כבר אין לו צורך בנכסים השני זוכה בהם מיד. הראשון אינו צריך את הנכסים עוד בחייו כאשר הוא גוסס,¹⁴ וכבר אז זוכה האחרִיך.

הר"ן מגדיר את הנקודה שבה זוכה האחרִיך באופן מעט שונה. הוא כותב כך: "שהרי הקנה לראשון כל זמן שאפשר לאחר שיזכה בנכסים מכוחו". כלומר השאלה היא לא אם לראשון ישנו צורך בנכסים אלא אם הוא עדיין יכול להקנות אותם, משעה שאינו יכול להקנותם זוכה האחרִיך, ובשנייה שלפני מיתתו הוא אינו יכול להקנותם. זכייתו של האחרִיך היא ברגע מיתתו של הראשון¹⁵, ואילו מתנת שכיב מרע חלה רק לאחר המיתה. הברכת אברהם

¹² אמנם, הב"י (רמח, ד) הבין שהרא"ש (פד, ב) התלבט האם מתנת בריא דומה למכירה. וכתב הב"י שמסוגייתנו ישנה ראייה פשוטה לכך כיון שאם רשב"ג מודה במש"מ הרי שבברייתא הנתונה תופסת. ועיין דרישה (שם, ג) שהרא"ש רצה לחדש שם חידוש אחר והוא שמתנת הראשון תופסת גם כאשר השני לא עשה לו נחת רוח. כמו כן אומר הרא"ש שאין מקום לומר שהנתונה היא בתנאי שהראשון לא ימכור. אמנם מהרא"ש שם יוצא שהמתנה חייבת להיות כעין מכר, והראשון מקבל טובת הנאה מהשני על מתנה זו, רק אז המתנה תופסת. ואולי זו כוונת הב"י: הוא חולק על הרא"ש ואומר שמסוגייתנו יש ראייה שהמתנה תופסת בכל מקרה גם אם אין לשני טובת הנאה. ביסוד דברי הרא"ש שהמתנה חייבת להיות כעין מכר נראה להסביר שרק באופן כזה של מתנה, שלנותן ישנה טובת הנאה הוא מתכוון באמת להפקיע את הנכסים מהאחרִיך.

¹³ הגמרא אומרת שאביי אמנם סבור במחלוקתו עם רבא שמתנת שכיב מרע קונה עם גמר מיתה, ואומרת הגמרא שאביי חזר בו ומודה לרבא.

¹⁴ כך משמע מהסמ"ע (ח"מ רמח, טז), שהשני זוכה משעה "שמתחיל הראשון להיות גוסס".

¹⁵ מכך שאחרִיך חל עם גמר מיתה למד הרשב"א על אתר שכל ירושה חלה בעצם עם גמר מיתה, וכן כתב בתשובה (ח"ג, קכה). הקצות (רנב, א) חולק עליו ואומר שירושה חלה רק לאחר מיתה. הרשב"א בעצם מבין שמתנת שכיב מרע במהותה עוקרת את ירושה התורה, כיוון שמבחינת זמן החלות, היא חלה רק לאחר גמר מיתה ואילו היורשים כבר ירשו לפני כן, ומתנת השכיב

על אתר הסביר כך: לפי הרשב"ם האחריו זוכה ברגע האחרון של החיים, ואילו לפי הר"ן האחריו זוכה ברגע הראשון של המיתה.

עוד כתב הרשב"ם שגם במקרה שנותן הראשון מתנת בריא של מהיום ולאחר מיתה, האחריו זוכה ולא המקבל. בגמרא (קלה ע"ב) נאמר שמתנת בריא מהיום ולאחר מיתה היא כמתנת שכיב מרע, והסביר הרשב"ם שם שישנו הבדל בינה ובין מתנת שכיב מרע רגילה: במתנת שכיב מרע הגוף קנוי רק לאחר מיתה, ואילו במתנת בריא מהיום ולאחר מיתה הגוף קנוי מעכשיו והפירות לאחר מיתה, והנותן אינו יכול לחזור בו.¹⁶ הקצות (רמח, ט) הקשה מדוע אם כן אומר הרשב"ם שגם במקרה זה האחריו קודם למקבל הרי הגוף קנוי לראשון משעה ראשונה לכל דבר ועניין, והמקבל אפילו אינו יכול לחזור בו.

נראה לתרץ ולומר שהרשב"ם מבין שכל עוד נשאר לראשון קניין כלשהו בחפץ, יש פה חפץ שמוגדר כמשוייר, ואחריו קונה כל מה ששייר הראשון. כדי שחפץ יופקע מירושת אחריו הוא חייב להימכר באופן גמור. אפשר לומר בניסוח אחר שכאשר ישנו שויר במכירת הראשון, יש לנו אומדנא שהוא התכוון שהאחריו יזכה לאחר מיתתו, וזה שמכר את הגוף זה רק לזמן שעד מותו ולא לאחר מכן.¹⁷

כאשר הראשון נתן או מכר לבנו

מה הדין כאשר המקבל הראשון אינו מוכר לאחר אלא נותן לבנו. לכאורה הבן והאב הם שתי ישויות משפטיות שונות, ואם כן יש פה מכירה או נתינה לאדם אחר ולכאורה נתינה זו צריכה להוציא מהאחריו. אלא שבגמרא מסופר כך:

מרע מוציאה מהירשים. הקצות לעומת זאת תופס שמתנת שכיב מרע אינה עוקרת את ירושת התורה, היורשים עדיין לא זכו, והאב רק גורם שלא יישארו נכסים אותם יכולים היורשים לרשת. לפי הרשב"א תקנת מש"מ היא קיצונית כיוון שמוציאה מהירשים, ולפי הקצות היא מתונה יותר. מובן שלמחלוקת זו לגבי הזמן בו חלה הירושה יכולות להיות השלכות רבות נוספות.

¹⁶ התוספות שם חלקו על הרשב"ם ופירשו שאמנם הגוף קנוי מהיום אבל רק בתנאי שהראשון לא יחזור בו.

¹⁷ ואולי זה כעין מה שתירץ בשיעורי ר' שמואל על אתר, עיי"ש. וייתכן שיש לקשר את שיטת הרשב"ם לשיטת הסמ"ע (רמח, כב), הכותב שכאשר הנותן אומר אחריו מעכשיו, ולפי שיטת הר"ף הראשון אינו יכול במקרה כזה למכור כלל, עדיין יש מקום לומר שהראשון זכה וירושה אין לה הפסק כיוון שישנו לראשון קניין פירות לכל חייו, ולכן במובן מסוים יש לו גם קניין הגוף ואולי זה כעין שיטת הרשב"ם כאן. ועיין מהר"ח או"ז (רלא) שכותב שבמקרה שהראשון מכר ללקוח את הגוף מהיום ואת הפירות לאחר מיתה זכה הלקוח בגוף, ואין זה כדברי הרשב"ם.

ההיא איתתא דהוה לה דיקלא בארעא דרב ביבי בר אביי, כל אימת דהות אזלא למיגזריה הוה קפיד עילוה, אקניתיה ניהליה כל שני חייו, אזל איהו אקנייה ניהליה לבנו קטן;

אמר רב הונא בריה דרב יהושע: משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מוליאיתא? אפילו רשב"ג לא קאמר אלא לאחר, אבל לעצמו לא (קלז ע"ב).

הגמרא מספרת על אישה שהיה לה דקל בשדהו של רב ביבי. רב ביבי הקפיד עליה כאשר הייתה נכנסת לחצרו על מנת לקטוף מפירות הדקל, ולכן היא הקנתה לו את הדקל לכל שנות חייו. רב ביבי נתן את הדקל לבנו הקטן, ובנוגע לכך פסק רב הונא שמכירתו אינה תופסת, משום שלדעת רשב"ג, בדין אחרִיך, הראשון יכול למכור לאחר אבל לא לבנו.¹⁸ הרמב"ם (זכיה יב, י) פסק להלכה שהראשון אינו יכול להקנות את המתנה שקיבל לבנו או לאחד מיורשיו האחרים. הרמב"ם מוסיף, מעבר לדין הבסיסי המובא בסוגיה לפי הבנתו, שנתינה לבנו אינה מועילה להפקיע מהאחרִיך, שגם נתינה לשאר יורשים אינה מועילה להפקיע מהאחרִיך. ויש לברר טעם דין זה – מדוע נתינה לבנו או לאחד מיורשיו אינה מועילה להפקיע מהאחרִיך, ומה ההבדל בין בנו או שאר יורשיו לבין אדם אחר? מדברי הראב"ד (שם, ז) עולה שכוונת הרמב"ם היא שמדובר על הקנאה לבנו הקטן. כאשר ההקנאה היא לבנו הקטן, לאב נשארים הפירות, כיוון שכך ההקנאה היא לא הקנאה מוחלטת ולכן האחרִיך זוכה (עיין הערה 18). שיטת הראב"ד בהבנת הרמב"ם מצמצמת את שיטת הרמב"ם מאוד, מה עוד שהרמב"ם לא הזכיר שמדובר על קטן דווקא, ועוד שהרמב"ם אמר שמדובר גם על שאר יורשים.

לכן פירש המגיד משנה (שם, ז; על פי הסמ"ע רמח, טו) שהרמב"ם לא גרס קטן, אלא 'בנו' ואפילו גדול. אין דרך בני אדם לשנות ולתת לאחרים, ולכן על נתינה לאחר לא הקפיד. אבל דרכו של אדם לתת לבניו, ועל נתינה שכזו הקפיד הנותן; לכן לבניו או ליורשיו אין אדם יכול לתת. אבן האזל שם הלך בכיוון מעט שונה והסביר שכאשר אדם אומר אחרִיך

¹⁸ כך פירש הרמב"ם, שהבעיה במעשהו של רב ביבי היא שהקנה לבנו. מעבר לבעיית ההקנאה לבנו יש במקרה זה שתי בעיות נוספות. הראשונה היא שהאחרִיך כאן זה לא אחרִיך לאחר אלא אחרִיך לי, כי ההקנאה היא למשך חייו של המקבל, כך פירש הראב"ד (זכיה יב, ז) את הסוגיה, בבעיה זו נעסוק לקמן. בעיה שנייה היא בעיית ההקנאה לקטן מבחינת יכולת הזכיה שלו, בבעיה זו לא נעסוק במסגרת מאמר זה. המגיד משנה (זכיה יב, י) מפרש שהרמב"ם לא גרס קטן אלא בנו סתם.

לפלוגי, כל כוונתו היא להפקיע מיורשי המקבל, שהם אלה שאמורים באופן טבעי לקבל אחריו את הנכסים.¹⁹

נכסיי לך ואחריך לי או ליורשיי

בסעיף הקודם עסקנו בפרשנות הרמב"ם את דברי רב הונא, אך הרשב"ם פירש באופן אחר. הרשב"ם (ד"ה אפילו) מפרש שהקנתו של רב ביבי אינה תופסת כיוון שהאישה לא אמרה אחריך לפלוגי, אלא בעצם אמרה אחריך לי. אומר הרשב"ם שמשמעות אמירה זו היא שרק הפירות קנויים לרב ביבי למשך ימי חייו, אך הגוף מעולם לא היה קנוי לו, ולכן ברור שאינו יכול למכור או לתת את הנכסים.²⁰

בגמרא לעיל (קכה ע"ב) מופיע מקרה של אדם האומר נכסיי לסבתא ואחריה לירתאי. בגמרא נפסק שאם הסבתא מוכרת את הנכסים מכירתה מכירה. הרשב"ם (ד"ה ובתרה), הרא"ש (פ"ח, יב) והטור (רמח), גרסו בגמרא "לירתאי", כלומר, הנותן מתכוון שהיורשים שלו ירשו אחרי הסבתא, ואם הסבתא מוכרת מכירתה מכירה. לפי ראשונים אלו ישנו חילוק בין האומר נכסי לי לאומר נכסיי ליורשיי: כאשר אדם אומר נכסיי לי הוא מתכוון שהגוף יישאר שלו, וכאשר אדם אומר נכסיי ליורשיי הוא מתכוון שהגוף יהיה קנוי לראשון, בדיוק כמו באומר אחריך לפלוגי.

אך לגאונים גרסה אחרת:²¹ "נכסיי לסבתא ובתרא לירתה", כלומר, אחריה ליורשים שלה, במקרה כזה הסבתא כאשר הסבתא מוכרת מכירתה מכירה. אבל אם הנותן היה אומר אחריה ליורשי המכירה אינה תקפה (כך מקשה הר"ן על גרסת הרשב"ם). מדוע לפי גרסת הגאונים כאשר אדם אומר נכסיי לפלוגי ואחריו ליורשיי, ומכר הראשון, מכירתו של הראשון אינה תקפה?

¹⁹ אפשר לומר שיש כאן שתי תפיסות שונות בשאלה מדוע יצרו חז"ל פרוצדורה זו של מתנת אחריך. לפי אבן האזל מתנת אחריך נועדה לאפשר הפקעת יורשי הראשון מחלק זה שבירושת אביהם, וזוהי עיקר כוונת הנותן מתנת אחריך. לפי המגיד משנה מתנת אחריך נועדה להעביר את המתנה לשני. מובן שהאפקט שיוצר דין אחריך זהה על פי שתי התפיסות, אך מעניין לראות שיש כאן שתי הבנות פסיכולוגיות שונות של דברי נותן המתנה.

²⁰ ייתכן שלפי הרמב"ם שהסביר שכל הבעיה במעשהו של רב ביבי היא שהקנה לבנו, אם לא היה מקנה לבנו אלא לאחר, מכירתו הייתה מכירה למרות שאמרה אחריך לי. בסוגיית נכסי לסבתא גרס הרמב"ם כגירסת הרשב"ם, ולכן כאשר אומר אחריך ליורשיי המכירה תקפה (זכיה יב, יב), אין מכאן ראייה לשאלה מה יהיה הדין לפי הרמב"ם כאשר אומר אחריך לי וצ"ע.

²¹ ייתכן שזוהי גם גרסת הר"ף, וכך גרסו רוב ראשונים ספרד, עיין בריטב"א ובר"ן.

אפשר להסביר על פי סברת הרשב"ם שהובאה לעיל: אמרנו שכאשר אדם אומר אחריו לי, אנחנו אומרים שהראשון קנה רק את הפירות ולא את הגוף. כך גם כאשר אדם אומר נכסיי לך ואחריו ליורשיי, כוונתו של הנותן היא שהראשון יקנה רק את הפירות ולא את הגוף. הרמ"א (רמח, ז) פוסק שכאשר אדם אומר נכסיי לך ואחריו ליורשיי, אם מכר הראשון, השני מוציא מיד הלקוחות. הקצות (רמח, יב) מקשה מכך על הרמ"א באה"ע: מהרמ"א שם משמע²² שאם לבת היה בעל הוא אינו יורש כיוון שהנכסים נחשבים ראויים, ואם לפי הסבר הרשב"ם דלעיל²³ הגוף קנוי לבת משעה ראשונה, מדוע זה נחשב ראוי? לכן מסביר הקצות שהרמ"א הבין את אופן השיור ליורשי הנותן באופן אחר: מתנת אחריו בד"כ היא מתנה בתנאי שהנכסים יעברו לשני, אלא שהנותן אינו מקפיד על תנאו, ולכן הראשון יכול למכור לאחרים. אבל כאשר מדובר על יורשיו של הנותן, הנותן מקפיד על תנאו, ולכן מכירתו של הראשון אינה מכירה, ויורשי הנותן מקבלים את הנכסים.²⁴ ברור שגוף הנכסים אינו שייך ליורשי הנותן משעה ראשונה, כיוון שכאשר מתקיים התנאי מתברר למפרע שבמשך חייו של המקבל היו הנכסים שייכים לו. אם כן, מבוארים דברי הרמ"א שהנכסים אינם נחשבים ראוי ולכן הבעל אינו יורש אותם אם מתה אשתו בחיי המקבל.²⁵

²² הרמ"א אינו אומר זאת במפורש, הקצות אומר שמשמע שזו דעת הרמ"א כיוון אינו משיג על הש"ע שפוסק שהבעל אינו יורש.

²³ הקצות מקשה על סברת הרמ"א מדברי הרמב"ן בסוגיה (קלז), ולא מדברי הרשב"ם. הרמב"ן מנסח את האופן בו מתבצע השיור שמשיר האדם ליורשיו באופן מעט שונה: הוא אומר שזה כאילו הנותן אומר נכסיך מעכשיו ליורשיי, ועל פי שיטת הר"ף בסוגיה אמירת מעכשיו מונעת מהראשון יכולת מכירה. סביר לומר שגם כוונת הרמב"ן היא שכאשר אומר מעכשיו הכוונה היא שהגוף קנוי מעכשיו לשני. כנראה שזו גם דעת הרשב"ם כאשר אומר אחריו ליורשיי.

²⁴ מפתה מאוד להסביר כך את שיטת רבי במחלוקתו עם רשב"ג. לפי רבי גם באחריו לפלוני (שאינו קרוב) הנותן מקפיד ורוצה שיתקיים התנאי ולכן מכירת הראשון אינה מכירה, כך מסביר הרא"ש. אלא שקשה לשיטתו מדוע יעברו הנכסים לשני הרי הראשון לא זכה בהם מעולם כיוון שלא קיים תנאו. ולכן נראה שסברתו של רבי היא שלראשון ישנו רק קניין פירות. כך הסביר הקצות.

²⁵ ייתכן מאוד ששתי התפיסות אותן מציע הקצות יעמדו למבחן במקרה שגם הראשון וגם השני ראויים ליורשו. הקצות (רמח, ב) מביא את דעת הרמב"ן (קכט ע"ב) שאומרים "ירושא אין לה הפסק", והרמב"ן אומר שיש חולקים עליו לגבי מקרה זה.

הקצות מסביר את דעת החולקים על הרמב"ן בכך שכאשר אדם אומר אחריו ליורשיי הוא בעצם מקנה לראשון רק פירות ולא את הגוף, גם במקרה שהראשון ראוי ליורשו יש לו רק קניין הגוף. דעת החולקים על פי הקצות אם היא כהסבר הראשון ממנו הקשה על הרמ"א. אולם, אם נסביר שכאשר אומר אחריו ליורשיי מדובר על תנאי שהוא מקפיד עליו, כיוון שהראשון ראוי ליורשו, הרי זהו תנאי על מה שכתוב בתורה, ואם כן התנאי בטל והמעשה

כאשר הראשון ראוי ליורשו

בחלק זה נעסוק בשאלה מה הדין כאשר המקבל לא קיבל את הנכסים במתנה אלא בירושה. כלומר, הראשון ירש את הנכסים באחת מדרכי הירושה בהן נדון להלן, והמוריש אמר לו ואחריך לפלוני. הירושה יכולה להתבצע באחת משלוש הדרכים הבאות:

א. ירושה דממילא. כלומר, האב לא מנחיל את בניו באופן מפורש, ובניו יורשים כדין התורה. האב אומר לאחר מיתתכם יירש פלוני.

ב. הנחלה דריב"ב בשכיב מרע. כלומר האב יכול להחליט כאשר הוא שכיב מרע שהוא רוצה להוריש לאחד מבניו יותר ולאחר פחות. במקרה זה האב יגיד בני זה יירש את נכסיי ואחריי יירש פלוני.

ג. הנחלה דריב"ב כאשר האב בריא.

תחילה נדון בהנחלה דריב"ב ובנתינת מתנת שכיב מרע כאשר המקבל ראוי ליורשו. על ידי דין זה ננסה להבין מדוע לירושה אין הפסק, בניגוד למתנה, שכפי שראינו הנותן יכול להתנות שאחרי הראשון יעברו הנכסים לשני במקום ליורשי הראשון. בהמשך נעבור לדון במקרים נוספים: מה הדין כאשר המוריש אינו שכיב מרע, אלא מנחיל בעודו בריא, לאחר מכן נעבור לדון במקרה שהשני ראוי ליורשו.

יסוד דין ירושה אין לה הפסק

בגמרא נאמר כך:

אמר רב הונא: שכיב מרע שכתב כל נכסיו לאחר, רואין, אם ראוי ליורשו – נוטלן משום ירושה, ואם לאו – נוטלן משום מתנה... אלא אמר רבא: כדשלח רב אחא בר רב עויא, לדברי רבי יוחנן בן ברוקה: נכסי לך ואחריך לפלוני, אם היה ראשון ראוי ליורשו – אין לשני במקום ראשון כלום, שאין לשון מתנה אלא לשון ירושה, וירושה אין לה הפסק (קלג ע"א).

רב הונא אומר שכאשר אדם נותן את נכסיו במתנת שכיב מרע, אם המקבל ראוי ליורשו הוא נוטלן משום ירושה ואם הוא אינו ראוי ליורשו הוא נוטלן משום מתנה. אומר רבא

קיים, והראשון יזכה כיוון מדין ירושה אין לה הפסק. קצת קשה על הקצות שכתב שהסברה היותר פשוטה על פי הרמב"ן היא הסברה הראשונה, ולאחר מכן הוא מצדיק את החולקים עליו על פי אותה סברה עצמה.

שהנפקא מינה תהיה בדינו של רב אחא בר רב עויא. רב אחא אמר שכאשר הראשון ראוי ליורשו, ונתן אחריו לפלוני, אין לשני במקום ראשון כלום, כיוון שירושה אין לה הפסק. כלומר, ברגע שהתחילה הירושה לפעול את פעולתה אי אפשר לעצור ולהפקיע אותה מהיורשים הטבעיים שאמורים לירש.

לשם הבנת יסוד הדין, נשתמש בקושייתו של הר"י מיגאש (ב"ב קכט ע"א): הגמרא בכתובות (סט ע"א) אומרת שבמקרה של אדם שאומר "שקל לבניי לשבת והשאר יירש פלוני", ייתנו שקל לבניו לכל שבת וכל מה שנשאר יעבור לאותו פלוני. וקשה שהרי בניו הם היורשים אותם, אז איך הוא יכול להגיד שלאחר מותם, יעברו הנכסים שנשארו לאחרים.

בראשונים נאמרו כיוונים שונים על מנת לתרץ קושיה זו: רש"י בכתובות שם פירש שלבן אין בנים, ולכן לא שייך כאן דין ירושה אין לה הפסק.²⁶ הרשב"ם (וכן בעל המאור נז ע"ב באלפס) פירש שהנותן נתן את השקלים לבניו בתורת מתנה ולא בתורת ירושה ולכן לא שייך במקרה זה דין ירושה אין לה הפסק. הן לפי רש"י והן לפי הרשב"ם אנחנו עוקפים את השאלה ולא מתמודדים עם דין ירושה אין לה הפסק עצמו.

אך ברמב"ן (קכט ע"ב) מובאת דעת הגאונים הסוברים שאי אפשר לומר שנתן לראוי ליורשו משום מתנה, כיוון שמדין תורה הבן הוא יורש.²⁷ לפי דבריהם חוזרת קושיית הר"י מיגאש למקומה.

²⁶ הב"י (רנג, יז) פירש שכיוון שאין בנים, הנכסים חוזרים לאב, ולכן הוא יכול להעביר את הנכסים למי שירצה ולא שייך כאן ירושה אין לה הפסק. כאשר יש לבן אחים, יש לחקור האם אח יורש באופן ישיר או מדין משמוש מכוחו של האב. הב"י עצמו סובר שהאחים יורשים מכוחו של האב, ועיין קצות (רנג, ט). הרב ברוך גיגי הציע שגם אם נאמר שאח יורש ישירות, מכל מקום דין ירושה אין לה הפסק שייך רק בבנים כיוון שדין ירושה אין לה הפסק שייך רק כאשר רוצים למנוע העברה לדור הבא, כלומר, למנוע את אופן הירושה הטבעי, אם היורשים הם אחי המת לא שייך דין ירושה אין לה הפסק.

²⁷ הרמב"ם (זכיה יב, ו) כותב שאם הנותן מפרש ואומר "לא משום ירושה אני נותן לך אלא משום מתנה והרי הפסקתיה", הבן אכן מקבל בתורת מתנה ולא בתורת ירושה. משמע שבעיקרון סובר כרשב"ם אלא שבדרך כלל אנחנו לא יודעים בוודאות שהנותן מתכוון לתת במתנה, אבל כאשר אנחנו יודעים זאת בוודאות הבן אכן מקבל בתורת מתנה ולא בתורת ירושה, ויכול להקנות אחריו לפלוני ולא אמרינן ירושה אין לה הפסק.

המהרי"ט (ח"מ עד) רוצה לחלק בין מקום שהבן הוא בן יחיד למקום שמדובר על בן בין הבנים. כאשר מדובר על בן בין הבנים אפשר להפקיע את הירושה על ידי לשון מתנה כיוון שיכול לעשות במקרה כזה העברת נכסים, אבל כאשר יש לו בן יחיד, ובכל מקרה הוא יורש הכל אין שום משמעות לכך שהאב נותן לו חלק מהנכסים במתנה, ולכן תמיד הוא יקבל בתורת ירושה.

הר"י מיגאש עצמו תירץ שבאמת אומרים במקרה זה ירושה אין לה הפסק, אלא שיש לחלק בין השקלים המיועדים לבנים ובין שאר הנכסים. הבנים זכו בשקלים אך לא בשאר הנכסים, ולכן על השקלים נאמר ירושה אין לה הפסק; שאר הנכסים לא היו שייכים להם מעולם ולכן לא שייך לגביהם דין ירושה אין לה הפסק.²⁸ על תירוצו של הר"י מיגאש מקשה הרמב"ן שהרי בכל מקרה הבנים אמורים לרשת את אביהם כיוון שהם יורשיו הטבעיים היורשים אותו מדין תורה, אז איך אפשר להפקיע מהם את הירושה ולתת אחריהם לאחרים.

הראב"ד²⁹ מתרץ שהנכסים הושלשו לכך מתחילה. כלומר, יתר הנכסים הופקעו מרשות היורשים, וניתנו לשליש כדי שיעביר אותם לאחרים. מהב"י (רמח, א) משמע שלשיטת הרמב"ם (יב, ו) אפילו אם נאמר לשליש בפירוש בלשון ירושה האחרים יזכו. המהר"ט (חו"מ עד) חלק עליו ואמר שכאשר אמר בפירוש לשון ירושה, אין לה הפסק, וכאן מדובר שלא אמר לו בפירוש, ולכן יש מקום לומר שהנכסים עוד לא הגיעו לידי היורשים.³⁰

קושיית הר"י מיגאש מופיעה בר"ן בניסוח כללי יותר: הר"ן מקשה ממקומות רבים³¹ שבהם מתנת שכיב מרע על תנאי מועילה – אם אנחנו אומרים שירושה אין לה הפסק איך אפשר לתת מתנת שכיב מרע על תנאי, והרי לפני ביצוע התנאי על ידי המקבל, זכו היורשים וירושה אין לה הפסק.³² נעבור כעת לשני התירוצים העקרוניים יותר לגבי ירושה אין לה הפסק.

²⁸ לאור דברי הר"י מיגאש יש לשאול מדוע רש"י והרשב"ם לא הסבירו כך, נראה שהבינו שהאב נתן לבניו את כל הנכסים, אלא שקבע שקצב ההוצאה יהיה שקל בכל שבת ולא יותר, לכן אין מקום לומר להבנתם שהבנים לא זכו בכל הנכסים.

²⁹ הובא בר"ן (קכט ע"ב) ובריטב"א בשם הרא"ם.

³⁰ וכן דעת המהרש"ך (א, יח), וכותב עוד שכאשר אומר בפירוש לשליש שיתן את הירושה ליורשיו אין מקום לומר שיתנם לאחרים, ואפילו לשיטת הב"י. הקצות (רמח, א) הסביר את שיטת הב"י ואמר שאה"נ ירושה אין לה הפסק והאחרים אינם מקבלים מדין בירושה אלא רק מדין מצווה לקיים דברי המת. ונפקא מינה כאשר קדמו היורשים ומכרו, לפי הקצות לא נוציא מיד הלקוחות ולפי המהר"ט נוציא מהלקוחות ואכמ"ל.

³¹ והביאם הר"ן שם: ביצה (כ ע"א), ב"ב (קמב ע"א) וקידושין (סא ע"ב).

³² לכאורה היה אפשר להקשות גם על מתנת שכיב מרע ללא תנאי אם אנחנו מבינים שהיא מפקיע את ירושת היורשים, נראה שלפי הר"ן סתם מתנת שכיב מרע אינה מפקיע את הירושה אלא חלה יחד איתה, ועיין לעיל הערה 15 במחלוקת הרשב"א והקצות.

הרמב"ן תירץ שיש לחלק בין ירושה דממילא להנחלה דריב"ב. כאשר אדם בא ומנחיל במפורש לאחד מבניו הוא לא יכול לעקור את הירושה ולתתה לאחר. אך כאשר היורשים יורשים ממילא ולא בהנחלה מפורשת, יכול האב להוריש אחריהם לאחר.³³

גדולי המפרשים שהובאו בנימוק"י (נח ע"א) תירצו באופן אחר. לשיטתם בירושה גם בירושה דממילא האב אינו יכול להנחיל אחרי בניו לאחרים, אא"כ הוא מתנה שהאחרים יזכו כאשר יעשו מעשה מסוים, תנאי כזה משמעותו היא שהאחרים זכו כבר משעה ראשונה, וא"כ לא שייך כאן דין ירושה אין לה הפסק כיוון שהמקבלים זכו לפני היורשים. לכן במקרה של תנו שקל לבני, יש לומר שמתברר למפרע שהאחרים זכו כבר משעה ראשונה בנכסים שבהם לא השתמשו היורשים. כך הוא גם בכל מתנת שכיב מרע על תנאי שהמקבלים זוכים בה משעה ראשונה ולכן אין לומר ירושה אין לה הפסק. הנימוק"י מביא נפקא מינה בין הרמב"ן לגדולי המפרשים כאשר אמר בפירוש יירשו בני, ומוסיף שאם יעשו אחרים מעשה מסוים, יזכו בחלק כלשהו של הנכסים. לפי הרמב"ן היורשים זכו בכל, ולפי גדולי המפרשים כאשר האחרים יקיימו את התנאי יתברר שהם זכו למפרע, והם יוציאו מהיורשים.³⁴

משיטת הרמב"ן יוצא שדין ירושה אין לה הפסק, הוא דין מיוחד בהנחלה דריב"ב. כאשר המנחיל הנחיל לאחד מבניו באופן אקטיבי, הוא לא יכול להעמיד סיוגים כנגד ההנחלה הזו, ולא יכול להנחיל פעמיים או לתת מתנה נוספת לאחר מות הראשון. כאשר המוריש מנחיל בפירוש ואחר כך מונע את המשך העברת הירושה הוא בעצם סותר את עצמו, אך לירושה באופן עקרוני יכול להיות הפסק. לפי שיטת גדולי המפרשים, וכך גם עולה משאר תירוצי הראשונים ירושה היא מצד עצמה מתגלגלת הלאה וכאשר אדם יורש, צריכה להיות המשכיות לירושה על ידי כך שיעביר הוא ליורשיו. לפי הרמב"ן זהו דין במוריש, לפי דעת גדולי המפרשים זהו דין בירושה.

בניסוח אחר נאמר כך: את דין ירושה בכלל ואת דינו של ריב"ב בפרט, אפשר להבין בשתי צורות: אפשר להבין שירושה היא העברת הנכסים מישות משפטית אחת לישות משפטית אחרת, ואפשר להבין שהיורש הוא ממשיך של המוריש, ונכנס תחתיו כאותה ישות

³³ מדברי הרמב"ן כפי שהובאו בנימוק"י (נח ע"א) משמע שיכול להוריש לאחר רק אם גם הוא ראוי ליורשו ובהנחלה דריב"ב, מדברי הנתובות (רמח, א) בשיטת הרמב"ן יוצא שהאחריו יכול להיות גם אחר שאינו ראוי ליורשו והוא מקבל את הנכסים במתנת שכיב מרע.

³⁴ ועיין שו"ת הרא"ש (פא, א; וכן פד, ב), נראה שגם במקרים אלו תהיה נפקא מינה בין הרמב"ן לגדולי המפרשים. ועיין נתובות (רמח, ה).

משפטית (בהנחלה דריב"ב האב מעניק שם יורש לאחד הבנים על פני אחיו).³⁵ אם נבין שירושה היא העברת הנכסים לא מובן מדוע האב אינו יכול להתנות שהנכסים שלא נמכרו על ידי יורשו יעברו לפלוני במקום ליורשי הראשון, כשם שיכול להתנות במתנת אחריו רגילה. אך אם נבין שמדובר על המשכה של אותה ישות משפטית, האב אינו יכול להתנות ולומר אחריו יירש פלוני. זאת משום שלא מדובר על מעשה שהוא עושה, אלא על מציאות שמתרחשת, ואינה תלויה בתנאו של המוריש.³⁶

גדולי המפרשים שהביא הנימוק"י מבינים, שכל ירושה היא המשכה של אותה ישות משפטית, הבן נכנס תחת אביו, ולכן בכל ירושה נאמר שירושה אין לה הפסק, כיוון שאי אפשר להתנות על ירושה שהיא בעצם מציאות פעולה ולא פעולה ממונית. הרמב"ן לעומת זאת מבין שבירושה דממילא ישנה העברה של הנכסים מהאב ליורשו, רק בהנחלה דריב"ב, לא מדובר על פעולה קניינית אלא על העמדת שם יורש, ולכן האב אינו יכול להתנות שלאחר מות הבן יעברו הנכסים לאחרים.³⁷

מתנת אחריו כאשר הראשון ראוי ליורשו והמוריש בריא

בגמרא (קלא ע"א) התלבט רבא האם דברי ריב"ב, שאדם יכול להנחיל לבן בין הבנים, אמורים רק כאשר האב נותן במתנת שכיב מרע, או שמא הוא יכול להוריש באופן זה גם כאשר הוא בריא. רבנו חננאל (הובא ברא"ש פ"ח, ל) הבין שהבעיא נפשטה ולכן בריא

³⁵ חקירה זו תעמוד למבחן בשאלה האם בהנחלה דריב"ב יכול האב לחזור בו. הקצות (רפא, ג) סובר שהאב אינו יכול לחזור משמע שהבין שלא מדובר על הקנאה של הנכסים, אם היה מדובר על הקנאת הנכסים ידוע לנו שנותן נכסיו מהיום ולאחר שלושים יכול לחזור בו. הנהיבות (רנג, א) חולק על הקצות וסובר שהאב יכול לחזור פה משמע שהבין שמדובר על הקנאה של הנכסים. ועיין קובץ שיעורים תלד שתולה בחקירה זו את השאלה האם יכול להיות משמוש בהנחלה דריב"ב.

³⁶ בגמרא יבמות (קו ע"א, וכן כתובות עד ע"א) נאמר שהחולץ בתנאי שתתן לו יבמתו מאתיים זוז, ולא נתנה לו, התנאי בטל והמעשה קיים. הגמרא שם מסבירה שכל דבר שאי אפשר לעשותו על ידי שליח גם תנאי לא יועיל בו. ונראה שאותו מכנה משותף הוא הגורם לכך שלא יהיה ניתן להשתמש בפרוצדורות אלו: כיוון שלא מדובר על מעשה משפטי אלא על מציאות, לא ניתן להשתמש באמצעי החלה משפטיים שונים על מנת להחילו.

³⁷ ישנו קושי בסברה זו, וייתכן שיותר הגיוני היה לומר ההפך, שדווקא ירושה דממילא שאינה תלויה בשום פעולה רצונית של האב, אין לה הפסק, והנחלה דריב"ב שהיא פעולה שעושה האב מרצונו, יש לה הפסק. סברה דומה מובאת בתוספות (כתובות עד ע"א ד"ה תנאי), ולפי דבריו, העובדה שאי אפשר לחלוץ על ידי שליח משמעותה היא שזהו מעשה שלא כל כך תלוי בו, ולכן אם יתנה, התנאי אינו מעכב. יוצא מדבריו שככל שהמעשה פחות תלוי ברצונו של האב יתאפשר פחות להתנות עליו.

דומה לשכיב מרע והאב יכול להנחיל לבניו מחיים. רב האי גאון והר"ף (נח ע"ב) ובעקבותיו הרמב"ם (יב, ב) הבינו שזו בעיא דלא אפשיטא ולכן לא נוציא את נכסי הירושה מהיורשים האחרים אלא יירשו כדין התורה.

השאלה נעשית מורכבת יותר, כאשר מדובר על מתנת אחרִיך. כמו שהזכרנו לעיל, כאשר המקבל הראשון הוא אחד מהיורשים ישנו דין של ירושה אין לה הפסק, וכאן נצטרך לבדוק האם במידה ונחליט שהראשון כן זוכה, הוא זכה בנכסים בתורת מתנה או בתורת ירושה.

הרמב"ם (זכיה יב, ה) פסק שאם האב נתן את נכסיו במתנת בריא לבנו ואמר אחרִיך לפלוני, לא אומרים ירושה אין לה הפסק, והשני זוכה לאחר שימות הראשון (וכ"פ השו"ע רמת, א). לכאורה דברי הרמב"ם קשים, לפי שיטת רבינו חננאל שהנחלה דריב"ב תופסת בבריא, הבן קיבל את הנכסים בירושה, ולכן אין מקום כלל לומר שהשני יזכה אחריו. לפי שיטת הרמב"ם שזו בעיא דלא אפשיטא, הנכסים נשארים מספק אצל שאר היורשים, מדוע א"כ שהאחרִיך יזכה בהם?

לכן כתב המ"מ (שם; וכ"פ הסמ"ע רמח, ו) שהמקרה הוא שהאב נקט בלשון מתנה ולא בלשון ירושה, כיוון שכך זוהי מתנה גמורה ולכן השני זוכה אחרי הראשון. מוסיף המ"מ שאפילו לשיטת הגאונים שהובאה לעיל שלשון מתנה אינה מועילה בראוי לירשו, זה רק במתנת שכיב מרע, אבל בבריא ברור שהאב יכול לתת מתנה לבנו. אלא שנראה כי המהר"ט (ו) לא קיבל את החילוק שבין מתנת שכיב מרע למתנת בריא, ולכן גם באומר לשון מתנה זו בעצם ירושה והשני אינו יכול לזכות. לכן נקט המהר"ט שכל דינו של הרמב"ם אמור רק במקרה שהאחרִיך הוא אחד מהיורשים האחרים. יוצא אם כן שירושת אחרִיך בעצם כלל אינה תופסת אלא הנכסים נשארים אצל האחרים, דהיינו שאר היורשים, מספק.³⁸

הנתיבות (רמת, ד) חולק על המהר"ט ואומר שהאחרִיך זוכה גם כאשר הוא אינו אחד מהיורשים. הוא מסביר את מתנת אחרִיך כך: כדי שמתנת אחרִיך בבריא תתפוס לאחר מות הנותן היא חייבת להיות מעכשיו, כיוון שאין קניין לאחר מיתה.³⁹ כיוון שזו מתנה

³⁸ רק לפי דעת הרמב"ם, לפי הר"ח הנחלת האב תתפוס והאחים האחרים לא ירשו. המשנה למלך על הרמב"ם כתב שישנה תשובת הרשב"א (אלף קמח), בה הוא חולק על הרמב"ם. לא מצאתי בתשובה זו התייחסות לנושא עיסוקנו, ייתכן שהרשב"א הולך בכיוון של המהר"ט.

³⁹ ועיין הערה 8. לעומת מתנת אחרִיך בבריא, כל מהות מתנת שכיב מרע היא חלופתה לאחר מיתה, ולכן גם אם לא אמר מעכשיו זוכה האחרִיך.

מעכשיו השני זוכה ולא אמרינן ירושה אין לה הפסק (רמ"א רמח, ז). נמצא א"כ שלפי תפיסת הנתיבות מחלוקת הר"ח והרמב"ם כלל אינה רלוונטית לענייננו, ואפילו השתמש האב בלשון ירושה, השני זוכה כל עוד אמר האב אחריך מעכשיו לפלוני.

ייתכן שהנתיבות והקצות חלוקים עם הסמ"ע בהבנת יסוד דין אחריך: הנתיבות והקצות כתבו שמתנת אחריך בבריא חייבת להיות מעכשיו, אם לא כן, אין לשני איך לקנות כיוון שאין קניין לאחר מיתה. העומד ביסוד דבריהם הוא שמדובר על קניין לזמן, והנותן הוא שמקנה לשני לזמן שאחר מותו של הראשון. הסמ"ע לעומת זאת לא הסביר כך את דברי השו"ע, אלא חילק בפשטות: כאשר המוריש משתמש בלשון ירושה הדין יהיה ירושה אין לה הפסק, וכאשר משתמש בלשון מתנה השני יזכה. משמע מדבריו שאין צורך שאין צורך שהנותן יגיד מעכשיו. מדוע? והרי אין קניין לאחר מיתה! סביר מאוד לומר שלפי הסמ"ע אין כאן כלל מתנה לאחר זמן, אלא השני קונה מכוח הראשון, והראשון מקנה לשני משום שהוא קיבל מתנה בתנאי. התנאי הוא שכל מה שהראשון ישייר הוא יורש לשני, והשני יורש מכוחו ולא מכוח הנותן.

סיכום

ניסינו להסביר את יסוד דין אחריך על ידי כך שהצגנו את שיטות הראשונים השונות, ואת היסוד הקנייני העומד מאחורי כל אחת מהתפיסות. לאחר מכן הראנו את היקף הדין על ידי דיון במקרים שונים מורכבים יותר של מתנת אחריך. לאחר מכן דנו מדין ביסוד דין ירושה אין לה הפסק, על ידי שימוש במקרה הבסיסי של הנחלה דריב"ב במקרה של שכיב מרע. לאחר מכן עברנו למקרה המורכב יותר של הנחלה דריב"ב כאשר האב בריא, והראינו איך שתי תפיסות היסוד השונות שהצענו בתחילה בדין אחריך, עומדות ביסוד דברי האחרונים השונים.